

Легенди, казки та перекази

Цунеміцу Тоору

Tsunemitsu Toru. Legends, Fairy-tales, Narrations

The separate genres of folk poetic creation – legends, fairy-tales and narrations – are examined in the article. The methods of translation and motivation of development or decline of these genres are analyzed. Separate attention is given to the narration potential as of the art of communication. The problem of collection and recording of materials and also the criteria of their professional selection are explored.

常光 徹 日本の伝説・昔話・世間話

口承文芸（伝説・昔話・世間話）について考察。これら三つのジャンルの変化、モチーフの発展、そして衰退について分析し、世間話のもつ人びとの交流の場の形成の可能性について強調。また、資料の収集と記述の問題について考察し、選別の諸基準についても言及する。

Оповіді, що передаються усно, у фольклорі називаються народними оповідями і, загалом, поділяються на три жанри – легенди, казки та перекази. У цій статті ми розглянемо особливості цих жанрів.

Легенди та казки

Янагіта Кунію, який започаткував дослідження легенд із погляду фольклору, виділив три основні характерні особливості легенд, що постають при порівнянні з казкою.

Першою особливістю легенди є те, що «вона не має форми». На перший погляд – це хибна теорія, однак для того, щоб показати особливості легенди, Янагіта Кунію виокремлює особливості казки й порівнює їх із легендою. У формі казки є «початкові формули», «фінальні формули», «правила розвитку сюжету, якими багаті оповіді», «обмеження для часу та місця оповіді». І саме тому, що форма казки є дуже чіткою, особливістю легенди, на думку дослідника, має бути «відсутність форми». «Початкові формули» – це певні вирази, які вживаються на початку оповіді, «фінальні формули» – вирази, що вказують на завершення певної оповіді.

Вирази, якими починається оповідь, зазначає Ханабе Хідео, називають «початковими формулами». Вони різняться залежно від регіону: «mukashi atta jimona» (префектура Івате), «atta tengana» (префектура Ніігата), «tonto mukashi atta toi» (префектура Ісікава), «tonto mukashi» (префектура Коті) тощо. Вирази, якими закінчується оповідь, називають «фінальними формулами». Вони є оригінальними виразами на зразок «donto harai» (префектура Івате), «donprekarakko nekkeo»

(префектура Ямаґата), «ichi ga sakaeta» (префектура Гумма), «shyami shyakkiri» (префектура Гіфу), «mukashi korpori tobi no kuso» (префектура Окаяма), «mukashi korpori» (префектура Аїті), «sogu bakkaragi» (префектура Кумамото) тощо. Розповідаючи казку, оповідач звичайно очікував словесної реакції слухача на неї. Найчастіше слухачі переривали оповідь вигуками «a-a-a...», «ага...», однак інколи вживали також вислови «tottou» (префектура Ямаґата), «sasuken» (префектура Фукусіма), «saansuke» (префектура Ніігата) тощо. На формування таких висловів впливали різні історичні обставини. Крім того, оповідь казки – це не односторонній зв'язок оповідача зі слухачами, а двостороння реакція. Щодо оповіді казки існували певні обмеження, казали, що «якщо розповідати казку вдень, то миші будуть справляти у тебе малу нужду», що тебе висміють тощо. До того ж, приказки на зразок 話は庚申（庚申講）の晩、「季節なんず（謎）の正月ばなし」 «Розповіді вечорами 57 календарного року¹» свідчать про те, що казки розповідали у певний час і в певний період.

Як уже зазначалося, особливістю легенди є відсутність у неї форми, властивої казкам. Однак із погляду ініціальних і фінальних формул легенда, на нашу думку, все ж має певну сталу форму й зразок, що виникли в результаті постійного повторювання.

Другою особливістю легенди є те, що вона «пов'язана з конкретними речами». Інакше кажучи, перекази, що пояснюють походження речей, також можна назвати легендами. У звичайній же казці немає зв'язку з конкретними речами. Найто Хіройосі про легенди говорить так: «Якщо говорити просто, то “легенди” відображають “перекази” про походження тих чи інших речей,

які передавалися в усній формі і вважалися правдивими. Вони не залежали від письма, а передавалися усно, що мало значно більшу силу»². Те, що легенди пов'язані з певними конкретними речами, посилює їхню правдивість і гарантує достовірність їхнього змісту. Разом з тим, речі нагадують нам про оповідь і дають певні асоціації щодо інших речей. Умено Міцуоки називає ті речі, що стають ключем для формування змісту легенди, «механізмом пам'яті» і зазначає: «Що стосується колективної пам'яті, то народ, незалежно від письма, закарбовував у ній дерева, каміння, краєвиди із життєвого простору у формі "механізмів пам'яті". Тобто, легенди були особливим способом запам'ятовування у народі... Оскільки механізм пам'яті, на відміну від письмового запам'ятовування, не передавав стан речей таким, яким він є насправді, легенди постійно передавали бачення оповідача. Але через те, що залишилися елементи, які передаються віддавна, у легендах змішується минуле й сучасне».

Третя особливість полягає в тому, що «легендам вірять». Янагіта Куніо зазначає, що «оскільки легенди знають і їм вірять, навіть один і той самий оповідач, залежно від слухачів і обставин, може переповідати їх скільки завгодно разів». У легенді всі речі, в які вірять, передані словами, тому це означає, що можна не обмежуватися певними формами, як у випадку казки, а висловлюватися вільно. Можемо сказати, що тут виявляється тенденція Янагіти долучати легенди до сфери вірувань. Важко прийняти в чистому вигляді тезу про те, що «легендам вірять». Так, Оосіма Татехіко пише, що «те, наскільки вірять легендам, дуже залежить від того, що і як передається». Секі Кейго також зазначає, що «правдивість змісту легенди не є чимось незмінним. Вона є різною залежно від епохи, регіону, культурних обставин, від характеру оповідача і слухача та багатьох інших умов». Те, що «в легенди вірять» – це особливість, яка виникла як результат порівняння з казкою, що змалює вигаданий світ. Однак ми повинні усвідомлювати, що ця особливість має багато різних нюансів. У тих численних випадках, коли правдивість легенди втрачено, необхідно проводити дослідження, не обмежуючись цією особливістю.

Порівняння легенди й казки засвідчує різне усвідомлення часу, яке проявляється в оповіді. Якщо казка починається зі слів «давним-давно жили собі десь дід та баба», і незрозуміло, коли і де відбувається дія, розповідь не пов'язана з певним місцем і часом, то час у легенді – це реальний час далекого минулого, і продовженням його є сьогодення. Можна сказати, що завдяки цьому легенда поєднує сучасну інформацію про певні речі з минулим. Далі розглянемо перекази, які є осучасненими оповідями на близькі нам теми.

Перекази (оповідки про те, що діється у світі)²

Узагалі переказами вважають оповіді про різні події у світі та всілякі плітки, однак у наукову термінологію це слово запропонував ввести Янагіта Куніо, який справив неабиякий вплив на дослідження усної народної

творчості. Свій погляд на світ дослідник висловлював так: «У сленгу японської мови це означає місце, що не належить до своїх країв, групу, до якої ти сам не належиш»; або «термін, що в сучасній японській мові має вужче значення, ніж неологізм "суспільство". Доречно протиставити йому терміни "територія" та "батьківщина", тобто "світ" – це територія за межами тієї, де живеш ти сам і твоє оточення. У широкому значенні вживається для узагальненого позначення територій поза своєю країною». Розглядаючи світ так, як було зазначено вище, Янагіта писав, що «оскільки це оповіді, що прийшли звідти, вони цікавили суспільство так само, як і розповіді про потойбічний світ». Слово «звідти» у цьому випадку означає «з інших земель», «ззовні». Можна твердити, що в цьому розумінні терміном «перекази» позначають оповіді, принесені тих суспільств, що знаходяться на чужині. Серед розповідей, що потрапляли в села ззовні, були й такі, що відрізнялися від повсякденного досвіду та від звичних оповідей і викликали свіжі відчуття подиву та зацікавленості. У часи, коли було недостатньо інформації, оригінальні теми цінувалися значно більше, ніж можна собі уявити сьогодні, і митці, проповідники, ремісники та торговці, які подорожували від одного регіону до іншого, активно переказували подібні оповіді. Вони добре володіли технікою змінювання назв місцевостей та власних імен, розуміли, яка розповідь буде приємною мешканцям того чи іншого села або яка, можливо, чимось їх здивує. Звичайно, привертала увагу й ставали темою для обговорення не лише ті розповіді, що були принесені ззовні, а й ті, що оповідалися в межах села – наприклад, про тих, кого обвели навколо пальця лисиця та енот³, про вогняні кулі та привидів, про силачів та незвичайних людей, про вбивства чужинців тощо. Однак у давніх селах подібні оповіді були не такими різноманітними, ніж можна собі це уявити.

Стосовно дослідження переказів і того, як вони здійснювалися, зазначимо, що найбільший інтерес викликало збирання міфічних подій і дивних оповідей у тих селах, у яких було мало зв'язків із зовнішнім світом. Спостерігалася помітна тенденція досліджувати лише мотиви, поширені в тому чи іншому регіоні. Однак нині, в епоху інформатизації, вже не існує сіл, які б могли стати об'єктом такого зацікавлення. Оосіма Татехіко у своєму «Записі переказів» зазначає: «Перекази, подані тут, побутували в закритих сільських спільнотах. Із осучасненням сіл, особливо зі встановленням обов'язкової освіти та поширенням ЗМІ, коли стало можливим доносити знання ззовні до своєї спільноти, інтерес до переказів значно зменшився. Почуття селян, які колись постійно вимагали оповідей, тепер звернуті до нових мотивацій. Однак, звичайно ж, навіть у абсолютно модернізованих суспільствах продовжують жити досить дивні перекази».

Оосіма, виходячи з позицій фольклористики, наполягав на тому, що перекази, які побутували в закритих сільських спільнотах, можливо, варто сприймати як фольклор, оскільки дослідження переказів – це один із шляхів до розуміння японської душі. Говорячи про осо-

бливості переказів, дослідник зазначав, що «як би правдиво вони не оповідалися, все одно вони лишаються лише “розповідями”. Однак на відміну від звичайної вигадки вони пов’язані з дійсністю, що, безперечно, не може лишити людей байдужими». Номура Дзюн’їті зазначає, що якщо якась неправда, яка зародилася в межах певного суспільства, «просочується у світ, вона прикрашається, трактується найрізноманітнішими способами на різний лад, їй дається різна оцінка, і саме тоді вона стає “оповіддю”, тобто починає своє окреме життя. Вона відкривається світові, стає вільною у світі, поширюється. І це вже називається “переказом”». Однак з усіх таких оповідей автор закликає звертати увагу лише на ті, які зазнали літературної обробки.

В оповідах, зміст яких не належить до повсякденної свідомості та досвіду (у більшості випадків – це шокуючі події та незвичні речі), спостерігається певна типологічність (спільні мотиви й типи оповідей, стале поширення та час існування). Однак досі у повсякденному житті перекази загалом сприймалися як оповіді, що переказувалися як правда, хоча й мали схильність до прикрашання навколишньої дійсності і перебільшення речей.

Порівняно з дослідженнями казки чи легенди, дослідження переказів, об’єктами яких були міфічні події та дивні оповідки, просувалося повільно. Однак, незважаючи на це, результати стабільно накопичувалися. До речі, оскільки перекази біля вогнища тривалий час сприймали лише як одну з категорій міфічних подій і дивних оповідок, Янагіта Кунію, який відразу зрозумів усю важливість дослідження переказів, критикував такий підхід, наголошуючи, що таким чином ігнорувалася той комунікативний простір, що створювався поміж людьми під час оповіді переказів. У статті «Дослідження переказів», що була надрукована 1931 р. у збірці «Лекції із загальної журналістики», № 12, учений писав: «Хоча на сьогодні самі перекази і способи їхнього оповідання розвиваються досить вільно, усе ж незабаром кожна передача і за своїм змістом, і за способом починає означати конкретний мотив. Хоча подібні перекази і народилися в країні, де існують слова, що мають магічну силу, ми не розвивали це мистецтво слова, а чекали манни з небес».

Як зазначав Янагіта, «я давно хотів дослідити шляхи, якими розвинулися засоби спілкування», із чого ми можемо зробити висновок, що він чітко усвідомлював потенціал переказів як однієї з технік (одного зі способів) спілкування. Якщо наново оцінити ситуацію, спираючись на такий погляд, ми побачимо, що перекази занадто зазнають типологізації лише як один із видів оповіді. Виходячи з цього, ми можемо прочитати поміж рядків, що автор критикує такі перекази і вважає, що вони повинні мати довільну техніку оповіді.

Сігенобу Юкіхіко, ретельно опрацювавши статтю, Янагіти Кунію «Дослідження переказів», відійшов від ідеї Янагіти про перекази як техніку спілкування. Навівши кілька міркувань щодо того, що подальші дослідження, хоч і зверталися до усної традиції, все ж зосереджувалися саме на міфічних подіях і дивних оповідках, дослідник зазначив: «Проблеми, які Янагіта

ставить у своєму “Дослідженні переказів”, ми можемо розглянути таким чином. Учений критикує перекази за те, що хоча повсякденне життя у процесі модернізації країни неминуче змінюється і розширює свої масштаби, перекази, як довільна техніка спілкування, повинні фіксувати всі зміни, однак вони занадто формалізовані, зосереджені лише на міфічних подіях і дивних оповідках і не відображають реального комунікативного простору. До того ж, принаймні з “Дослідження переказів”, ми можемо зрозуміти, що Янагіта давав тлумачення термінам “переказ” та “світ”, виходячи з контексту сучасності. Лексема “світ” вказує не тільки на те, що знаходиться поза селом (у зовнішньому світі). Уже самі по собі міфічні події та дивні оповідки, які розповідають про надприродні речі у рамках концептів “центру й межі”, “внутрішнього та зовнішнього простору”, переносючи їх на концепти “світ” та “кордон, межа світу”, розв’язують цю проблему».

У цьому контексті підкреслюється, що перекази повинні «поставати як інструмент, що усвідомлює досвід нашої “сучасності”, спираючись на свої першоджерела». Сігенобу досліджує також проблему збирання та запису матеріалу і згадує, що збирання й запис – це обопільна діяльність оповідача та слухача. Дослідник пише, що «обопільна діяльність полягає в тому, що обидва змінюються за допомогою комунікативного простору “у цю мить” і створюють передумови якісних змін. Перекази, з якими зустрічаєшся у мить збирання й записування, у свою чергу, це лише словесна форма, що з’являється в результаті такої обопільної діяльності».

Коїке Дзюн’їті зазначає, що при розгляді переказів нас повинні цікавити «оповіді, що беруть за душу, ті, що змушують нас сміятися, ті, які нагадують нам забуті переживання тощо, безвідносно до встановлених раніше форм оповіді та навіть якщо в цих оповідах оповідач не може оминати висловлення певних думок з огляду на своє життя».

Помітною стає тенденція детальнішого дослідження переказів, що стосуються повсякденних турбот оповідача, його спогадів, які були поза увагою у попередніх дослідженнях переказів. Такі перекази належать до «життєвих розповідей». Негісі Хідеюкі так говорить про те, за яких обставин він звернув увагу на «життєві розповіді», та про їхнє значення: «У будь-яку епоху життєві умови змінювалися і, безсумнівно, у кожного регіону і в кожній епохи були свої подібні й відмінні риси. Однак різкі післявоєнні зміни та суспільні рухи, що слідували за ними, змінили також і відчуття спільного простору та способу життя, які були раніше. І навіть якщо ми живемо у близькому життєвому просторі, для того, щоб дізнатися, “яка ситуація була тут навколо”, “який спосіб життя обирали наші предки, що жили тут”, “і яке життя ми повинні будувати сьогодні”, ми повинні більш усвідомлено “слухати”, “говорити” і у формі “оповіді” повертатися до спільного досвіду».

Для Негісі «життєві оповіді» – це нова форма спілкування, що зародилася з потреби пізнати життя, яке стало неможливим проживати спільно і яке проходить в епоху значних сучасних змін, як один із способів

самоусвідомлення за допомогою «говоріння». Для нього «життєві оповіді» – це спосіб переосмислення нашої сучасності, виходячи з її витоків.

Крім переказів та життєвих оповідей, серед усіх тих розповідей, що оточують нас, є сучасні та міські легенди,

сучасні казки тощо. В усіх цих оповідях різними словами висловлюються різні погляди, однак, на нашу думку, можна твердити, що всі вони належать до переказів.

1. Мається на увазі 57 рік шістдесятирічного циклу китайської системи літочислення. (Тут і далі прим. перекладача.)

2. У японській мові термін «перекази» складається з двох лексем: (世間) «світ», «суспільство» і (話) «розповідь».

3. Лисиця та енот у японському

фольклорі це тварини, що мали здатність приймати, будь-яку подобу і які найчастіше вводили в оману людей

(1) Умено Міцуоки

(2) Оосіма Татехіко. Тоцу но денсьо (Легенди Тоцу). – Івасакі бідзюсуя.

(3) Коїке Дзюн'іті. Секен то денсьо (Перекази та легенди) // Кьоокай то комюнікесьон (Кордони та комунікація). – Дослідницька лабораторія гуманітарного відділу гуманітарного факультету університету Хіросакі, 1995.

(4) Сігенобу Юкіхіко. Секенбанасі сайкоо: хоохоо то сіте но секенбанасі е (Переосмислення переказів: до переказу як методу) // Ніхон міндзокугаку. – № 180.

(5) Секі Кейро

(6) Найто Хіройосі. Денсецу (Легенда) // Сірдзу котоба но секай (Серія: Світ

мови). – Міясьотен, 2007. – № 3.

(7) Нагано Акіко. Секенбанасі но тейгі сіхьо (1): Секенбанасі ва денсецу, мукасібанасі то доко га тігау (Усталені показники переказів (1): чим перекази відрізняються від легенд та казок) // Секенбанасі кенкю (Дослідження переказів). – Асоціація дослідження переказів, 1990. – № 2.

(8) Негісі Хідеюкі. Ітікава мінва но кай хен «Ітікава но денсьоо мінва»: «сейкацутан» но тенкай то каноосей о тьоусін ні (Казки та легенди м. Ітікава під редакцією Асоціації казок м. Ітікава: розвиток та можливості життєвих оповідей) // Мукасібанасі денсецу кенкю (Дослідження казок та легенд). – 1993. – № 17.

(9) Номура Дзюн'іті. Ніхон но секенбанасі (Японські перекази). – Токьо сьосекі, 1995.

(10) Ханабе Хідео. Мукасібанасі то ва нані ка (Що таке казка) // Сірдзу котоба но секай (Серія: Світ мови). – Міясьотен, 2008. – № 2.

(11) Янагіта Куніо. Секенбанасі но кенкю (Дослідження переказів) // Янагіта Куніо дзенсю (Повне зібрання творів Янагіти Куніо). – Тікумасьобо, 2001. – Т. 28.

(12) Янагіта Куніо. Коосьоо бунгейсі коо (Роздуми про історію усної творчості) // Янагіта Куніо дзенсю (Повне зібрання творів Янагіти Куніо). – Тікумасьобо, 1999. – Т. 16.

Переклад з японської Марії Івахненко